

Αγγελική Γρ. Ζιάκα
Λέκτορας Θρησκευολογίας του Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ.

ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ, ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

Την τραγικότητα και την οδύνη του ανθρώπου σε στιγμές θανάτου αλλά και την ανάγκη της παρηγοριάς εκφράζει παραστατικά μια βουδιστική ιστορία που διηγείται την απόγνωση μιας μάνας που έχασε το παιδί της.

Η Κίσα Γκόταμι ήταν ευτυχισμένη, με τα πλούτη της, τα νιάτα της και τον μονάκριβο γιο της. Μια μέρα όμως έχασε ξαφνικά το παιδί της και κατάλαβε τί σημαίνει πόνος και οδύνη στη ζωή. Αλλόφρονη η νεαρή μητέρα από το θάνατο του παιδιού της, το πήρε στην αγκαλιά της και έτρεξε στον Βούδα για να το σώσει. Θα το σώσω, απάντησε ο Βούδας, αλλά χρειάζεται να μου φέρεις πρώτα μια χούφτα σιναπιού από σπίτι που δεν το άγγιξε ο θάνατος. Η μάνα, ενθαρρυσμένη από ελπίδα, έτρεχε από σπίτι σε σπίτι και ζητούσε λίγους κόκκους σιναπιού. Αλλά σε κάθε σπίτι που έμπαινε έπαιρνε την στερεότυπη απάντηση. Αλίμονο, οι νεκροί είναι πολλοί, οι ζωντανοί είναι λίγοι. Εξαντλημένη η γυναίκα ανηφόρησε κατά το σούρουπο σε έναν λόφο και κατάκοπη κάθισε για μια στιγμή σε ένα λιθάρι να ξεποστάσει. Κοίταξε με πόνο το νεκρό παιδί στην αγκαλιά της και άφησε έπειτα το βλέμμα της να πλανηθεί στα αναρίθμητα φώτα της πόλης που τρεμόσβηναν. Ξαφνικά συνειδητοποίησε την ανθρώπινη μοίρα και σκέφτηκε: πόσο εγωίστρια είμαι, δεν υπάρχει άνθρωπος που δεν γεύεται τον πόνο του θανάτου. Και με την σκέψη αυτή παρηγορήθηκε, όσο μπορεί να παρηγορηθεί μια χαροκαμένη μάνα¹.

Η ιστορία μας εισάγει κατευθείαν στο μεγάλο θέμα της ζωής και του θανάτου. Πώς αντιμετωπίζουν τα θέματα αυτά οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου; Ποια θέση κρατούν απέναντι στο πρόβλημα της ευθανασίας.

Η ευθανασία κατά τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες

Στρεφόμενοι καταρχάς προς τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, βλέπουμε ότι οι θρησκείες αυτές επιδοκιμάζουν την αξία της ζωής και αποδέχονται την ιατρική αγωγή και τεχνολογία που θεραπεύει

¹ Η διήγηση παραδίδεται στο Dhammapada, στίχος 114 (ed. Pāli Text Society, London, 1885 κ.εξ.), που είναι συλλογή της δεύτερης ομάδας κειμένων του βουδιστικού Κανόνα της Pāli, του Sutta-Pitaka, και περιέχει 423 έμμετρα αποφθέγματα του Βούδα. Το κείμενο προκάλεσε μεγάλη εντύπωση στον ευρωπαϊκό κόσμο όταν το 1891 το μετέφρασε στα αγγλικά ο Άγγλος ποιητής και δημοσιογράφος sir Edwin Arnold (1832-1904) και το δημοσίευσε στο έργο του *The Light of Asia; Or, the great Renunciation*, Books 8, Boston 1891 (η διήγηση της Κίσα Γκόταμι και του νεκρού της παιδιού, στο 5^ο βιβλίο).

και παρατείνει την ανθρώπινη ζωή. Το μεγάλο όμως πρόβλημα για τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες είναι η ευθανασία, την οποία αποδοκιμάζουν. Για τις μονοθεϊστικές θρησκείες ο άνθρωπος είναι δημιούργημα του Θεού, και επομένως η ζωή δεν ανήκει σ'αυτόν, αλλά στα χέρια του δημιουργού του, που τον έπλασε και τον έφερε στην ύπαρξη. Τόσο η Ιουδαϊκή θρησκεία όσο και ο Χριστιανισμός δέχονται ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε «κατ'εικόνα» και «καθ'ομοίωσιν» του Θεού, πράγμα που σημαίνει ότι προικίστηκε με λογική και ελευθερία βούλησης και είναι υπεύθυνος να αποφασίζει για τον εαυτό του και το καλό της ανθρωπότητας². Ότι η ζωή είναι ιερή και απαγορεύεται να την αφαιρούμε, δέχεται και το Ισλάμ με τις δικές του ερμηνείες³. Για το Ισλάμ ο άνθρωπος είναι ο εκπρόσωπος του Θεού επί της γης⁴. Έτσι, τόσο το Ισλάμ όσο και ο Χριστιανισμός και ο Ιουδαϊσμός, με τις ιδιαίτερες ερμηνείες του ο καθένας, δέχονται ότι ο άνθρωπος οφείλει να είναι καλός

² Γένεσις 1:26-28 «καί εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ'εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ'ομοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θήλυ ἐποίησεν αὐτούς. Καὶ εὐλόγησεν αὐτούς ὁ Θεός, λέγων· ἀυξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἀρχετέ τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς». Βλ. γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἰουδαϊκῆς βιοθῆκῆς *Contemporary Jewish Ethics and Morality*, ed. By Elliot N. Dorff and Louis E. Newman, 1998. *Jewish approaches to suicide, martyrdom, and euthanasia*, ed. By Kalman J. Kaplan and Mathieu B. Schwartz, Jason Aronson Publishers, 1997.

Για θέματα χριστιανικῆς βιοθῆκῆς που ἀφοροῦν σὲ θεολογικούς, ἠθικούς καὶ κοινωνιολογικούς προβληματισμούς, βλ. Α. Κεσελόπουλος, *Ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν. Θεολογικὴ προσέγγιση σὲς προκλήσεις τῆς βιοθῆκῆς*, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2003. Γ. Ι. Μαντζαρίδης, *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ*, τ. 1-2, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2002-2003. Εἰδικότερα γιὰ μιὰ πανοραμικὴ παρουσίαση τῆς τυπολογίας σὲ θέματα βιοθῆκῆς, με ἐπιμέρους ἀνάλυση τῶν ατομικῶν καὶ κοινωνικῶν παραμέτρων, μας παρουσιάζει ὁ Ι. Σ. Πέτρου, *Κοινωνικὴ Θεωρία καὶ Σύγχρονος Πολιτισμὸς*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, κυρίως σ. 242-276. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, «Ἱατρικὴ φροντίδα καὶ κοινωνία. Κοινωνιολογικὴ θεώρηση τοῦ νέου Κώδικα Ἱατρικῆς Δεοντολογίας», *Ὁ Νέος Κώδικας Ἱατρικῆς Δεοντολογίας. Ν. 3418/2005, Δημοσιεύματα Ἱατρικοῦ Δικαίου καὶ Βιοθῆκῆς*, ἐκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2005) 51-67.

³ Κοράνιο 21:34-35 «Ὁ Θεὸς εἶναι που σας ἐπλασε, ὁ ὁποῖος θὰ ἀφαιρέσει τὴ ζωὴ σας καὶ ἐπειτα θὰ σας ἀναστήσει» καὶ ἀλλοῦ 3:145 «δὲν ἀνήκει σὲ κανέναν ἡ πράξη τοῦ θανάτου εἰὰν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐγκριση τοῦ Θεοῦ καὶ ἂν δὲν εἶναι γραπτὸ (ἀπὸ τὸ θέλημά του)». Ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται σὲ ἑκατὸν εἰκοσι ἕνα κορανικά χωρία, βλ. ἐνδεικτικά 30:40 «Ὁ Θεὸς εἶναι που σας ἐπλασε καὶ προνοεῖ γιὰ σας. Αὐτὸς θὰ ἀφαιρέσει τὴν ζωὴ καὶ πάλι θὰ σας ἐπαναφέρει σ' αὐτήν».

⁴ Το Κοράνιο ἀκολουθώντας τὴ γνωστὴ περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου βιβλικὴ διήγηση, δέχεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐγκατέστησε τὸν ἄνθρωπο στὸν παράδεισο καὶ τὸν ἔκανε τοποτηρητὴ (χαλίφη, khalifa) ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸν προίκισε με λογικὴ καὶ ευφυΐα καὶ τὸν κατέστησε ἰκανὸ νὰ φέρει τὸ «βάρος τῆς ἐμπιστοσύνης του» (al-âmanat [Allah]) (Κοράνιο 33:72), καὶ τὸν ἔθεσε κύριο καὶ υπεύθυνο ὅλων τῶν δημιουργημάτων, τῆς φύσης καὶ τῆς ἰσοροπίας τοῦ κόσμου (31:20). Γι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς κρίσης ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀπολογηθεῖ γιὰ τὶς πράξεις τοῦ ἀπέναντι στὴν δημιουργία τοῦ Θεοῦ (38:26, 6:165 καὶ ἀλλοῦ). Σχετικὰ με τὴ σημασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς του στὸ Ισλάμ βλ. τὸ ἀρθρο μας «Ἡ ἔννοια τοῦ σώματος στὸ Ισλάμ», *Τιμητικὸς τόμος Γρηγορίου Ζιάκα*, ἐκδ. Κορν. Σφακιανᾶκη, Θεσ/νίκη 2007. Ὁ ἰσλαμικὸς κώδικας βιοθῆκῆς διακήρυξε στὸ πρῶτο Παγκόσμιο Ἰσλαμικὸ Ἱατρικὸ Συνέδριο ὅτι «τὸ νὰ σκοτώνει κανεὶς ἀπὸ οἶκτο συνάδει μόνον με τὸν τρόπο σκέψης τῶν ἀθῶν... Τὸ αἶτημα τοῦ θανάτου γιὰ λόγους ἀνιάτης καὶ ἐπίπονης ἀσθένειας δὲν εἶναι ἐπίσης ἀποδεκτό, διότι δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπινο ἄλγος που νὰ μὴν ἀνακουφίζεται με φαρμακευτικὴ ἀγωγή...» (*Ἰσλαμικὴ Ὁργάνωση Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν* [Islamic Organization of Medical Sciences], Κουβέιτ 1981, σ. 65)

διαχειριστής της θείας δημιουργίας, αλλά δεν έχει το δικαίωμα να την καταστρέφει. Η ζωή και η δημιουργία δεν ανήκουν σ'αυτόν αλλά στον Θεό. Και στις τρεις βέβαια θρησκείες υπάρχει ο εκούσιος θάνατος του μαρτυρίου, αλλά αυτό είναι ένα θέμα διαφορετικό από την ευθανασία.

Αλλά αν οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες δέχονται ότι ο κόσμος και η ζωή είναι δημιουργία μιας προσωπικής και αιώνιας αρχής, του Θεού, και τα πάντα υπόκεινται στη θέλησή του και την πρόνοιά του, οι μεγάλες θρησκείες και πολιτισμοί της Άπω Ανατολής έχουν μια διαφορετική αντίληψη για τον κόσμο και τη ζωή. Ο άνθρωπος είναι μέρος του κόσμου και της αρμονίας του. Είναι ενδιαφέρον να δούμε τις διδασκαλίες των θρησκειών της Άπω Ανατολής και τα όρια μέσα στα οποία κινείται η έννοια της ευθανασίας.

Ινδοϊσμός

Η Ινδία είναι ένας μεγάλος πολιτισμός με πανάρχαια ιστορία, η οποία υπερβαίνει τα 4000 χρόνια. Κατά την ιστορική της διαδρομή σημειώθηκαν πολλές αλλαγές και ο σημερινός Ινδοϊσμός διακρίνεται για μια ποικιλία θρησκευτικών αντιλήψεων και ιδεολογιών, τις οποίες όμως διέπουν και συνεχούν ορισμένες βασικές αρχές⁵.

Σε όλη την ινδική σκέψη και ζωή, από την αρχαιότητα εποχή των Βεδών (1500 π.Χ.) έως σήμερα το διακριτικό γνώρισμα είναι η επικέντρωση στο πνευματικό στοιχείο της ύπαρξης. Ούτε ο άνθρωπος ούτε το σύμπαν θεωρούνται υλικά κατά την ουσία τους και η υλική ευημερία δεν αναγνωρίζεται ως σκοπός και τέλος της ανθρώπινης ζωής, εκτός από τους Τσαρβάκας που αποδέχονται ένα είδος υλισμού⁶. Η ηθική τάξη του σύμπαντος επίσης είναι μια αποδεκτή διδασκαλία για όλους τους διανοούμενους του Ινδοϊσμού. Το *κάρμα* και η επαναγέννηση ή μετενσάρκωση, είναι τα μέσα με τα οποία η ηθική τάξη του σύμπαντος, το *ντάρμα*, καθορίζει τη ζωή του ανθρώπου. Βασική είναι η πίστη του Ινδοϊσμού ότι ο κόσμος και ο άνθρωπος υπόκεινται σε μια ατελείωτη πορεία συνεχών γεννήσεων και θανάτων, σε μια αιώνια ανακύκλωση. Αιτία της ανακύκλωσης είναι οι προσωπικές πράξεις των όντων που λέγονται *κάρμα*, και συνιστούν έναν αδυσώπητο νόμο ανταπόδοσης. Οι πράξεις της ζωής κάθε όντος είναι η αιτία της μετενσάρκωσης και ανακύκλωσης του (σαμσάρα) και αυτές καθορίζουν τη μορφή και την τύχη της νέας μετενσάρκωσης στον παρόντα κόσμο της φθοράς. Τα έργα εγγράφονται στον πίνακα ενός αιώνιου, απρόσωπου και αδυσώπητου νόμου που λέγεται *ντάρμα*, ο οποίος λειτουργεί τυφλά και αδέκαστα, και αποδίδει στο κάθε ον επακριβώς το περιεχόμενο των έργων του. Γι' αυτό το έργο και η προσωπική ζωή έχουν καθαρά ατομικό χαρακτήρα στον Ινδοϊσμό. Ο καθένας είναι άξιος της δικής του τύχης και αν παραβιάσει την τύχη του άλλου, υπόκειται ο ίδιος στο νόμο του *κάρμα* και του *ντάρμα*. Το ύψιστο ιδεώδες είναι η *μόξα*, δηλαδή η απελευθέρωση από τα δεσμά του

⁵ Γενικές πληροφορίες για τον πολιτισμό, τη θρησκεία και τη σύγχρονη βιοηθική των Ινδιών βλ. R. Hindery, *Comparative Ethics in Hindu and Buddhist Traditions*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1978. Roy W. Perrett, *Hindu Ethics: A Philosophical Study*, University of Hawaii Press, Honolulu 1998. Γρ. Δ. Ζιάκας *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 7-269.

⁶ Για την μειοψηφία των Τσαρβάκα και την σχολή τους βλ. πληροφορίες και κείμενα στο έργο των Sarvepalli Radhakrishnan and Charles A. Moore, *A source Book in Indian Philosophy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1957, σ. 227-249.

κύκλου των γεννήσεων, των θανάτων και των επαναγεννήσεων. Για την επίτευξη της απελευθέρωσης χρειάζεται η γνώση, δηλαδή η αυτογνωσία και η συνειδητοποίηση της αληθινής φύσης του ανθρώπου, η οποία είναι ταυτόσημη με την ενιαία πραγματικότητα του κόσμου (το Βράχμαν). Η αναζήτηση της απελευθέρωσης (μόξα) καθορίζει και τη στάση του Ινδού απέναντι στη ζωή. Η ζωή αλυσοδεμένη στον κύκλο των συνεχών μετενσαρκώσεων δεν έχει αξία. Είναι πηγή θλίψεων. Από την άλλη μεριά όμως ο άνθρωπος δεν αγνοεί την ατομική του εγκόσμια ζωή αλλά τη θεωρεί απαραίτητη για την επίτευξη της απολύτρωσης. Πιστεύει πως πρέπει να ζήσει στην παρούσα ζωή σύμφωνα με τους κανόνες που του επιβάλλει το *ντάρμα*, ο παγκόσμιος φυσικός και ηθικός νόμος που διέπει τα πάντα και δίνει νόημα και σκοπό στη ζωή, για να πετύχει την ελευθερία από την οδυνηρή ύλη⁷.

Μέσα στα όρια της κοσμοθεωρίας αυτής εντάσσονται και οι απόψεις του Ινδοισμού περί ευθανασίας. Οι περισσότεροι από τους Ινδοϊστές δέχονται ότι η εφαρμογή της ευθανασίας σε ασθενή προκαλεί τον βίαιο χωρισμό της ψυχής από το σώμα σε χρόνο αφύσικο του κύκλου που έχει καθορίσει ο αιώνιος νόμος (*ντάρμα*), και επομένως θα κοστίσει την επαναγέννηση σε άλλη ζωή, αθλιότερη της παρούσης, τόσο στον ασθενή όσο και στον γιατρό που θα προβεί στην αφύσικη και βίαιη πράξη της ευθανασίας. Λέγεται μάλιστα ότι ο γιατρός θα επωμισθεί και το ανολοκλήρωτο κάρμα του ασθενούς, δηλαδή το έργο του που έμεινε ατελές, λόγω της απότομης διακοπής της ζωής του⁸. Άλλοι Ινδοϊστές πιστεύουν ότι η ευθανασία δεν είναι δυνατό να εφαρμοστεί, διότι παραβιάζει τη βασική ινδική αρχή της *αχίμζα*, της μη βίας προς όλα τα ζωντανά όντα και του σεβασμού της ζωής⁹. Πολλοί επίσης θεωρούν ότι η παράταση της ζωής με τεχνητά μέσα είναι παραβίαση της φυσικής πορείας του ανθρώπου. Άλλοι όμως αποδέχονται τα καλά της σύγχρονης τεχνολογίας. Υπάρχουν τέλος και Ινδοϊστές που δέχονται ότι το πρόσωπο που βοηθά στη λήξη ενός οδυνηρού βίου κάνει έργο αγαθό και εκπληρώνει τις ηθικές του υποχρεώσεις¹⁰.

Ο εκούσιος τερματισμός της ζωής είναι ανεκτός μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις που αποβλέπουν είτε στο καλό του κοινωνικού συνόλου ή σε περιπτώσεις που ένας μεγάλος ασκητής του Ινδοισμού συνειδητοποιεί, ότι έφθασε σε υψηλά επίπεδα τελείωσης, οπότε καταφρονεί τον θάνατο ελπίζοντας ότι θα

⁷ Βλ. Austin Creel, *Dharma in Hindu Ethics*, Firma KLM, Calcutta 1977. Για μια λεπτομερή παρουσίαση της θεωρητικής και μονιστικής σκέψης του Ινδοισμού, του στοχασμού και της αναζήτησης της ενότητας του όντος, βλ. Γρ. Δ. Ζιάκα, *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, ό.π, σ. 203-230. Του ιδίου, "Ινδικός πολιτισμός και νόμος", *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής*, Ν. Σειρά, Τμήμα Θεολογίας, τιμητικό αφιέρωμα στον Ν. Ματσούκα, τ. 12 (2002) 121-131.

⁸ Η αντίληψη αυτή είναι κοινή και στους Βουδιστές. Βλ. το άρθρο του Geoffrey Hunt, «Medically assisted suicide for the terminal ill. A loss of Moral, Spiritual and Religious Context», ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα *Assisted Dying for the Terminally Ill Bill*, του Princess Alice Hospice, June 2006 (<http://www.zenki.org/euthanasia.htm>). Στο άρθρο ο καθηγητής ηθικής του πανεπιστημίου του Surrey αναφέρεται και στην ψυχική βλάβη που θα προκληθεί τόσο στον ασθενή όσο και στον θεράποντα από την λήψη μιας τόσο δύσκολης απόφασης.

⁹ Christopher Key Chapple, *Nonviolence to Animals, Earth, and Self in Asian Traditions*, SUNY 1993.

¹⁰ S. Cromwell, Crawford (ed.), "Hindu Ethics for Modern Life", *World Religions and Global Ethics*, Paragon House, New York (1989) 5-35.

πετύχει την απολύτρωση ή τουλάχιστον έναν καλύτερο κύκλο ύπαρξης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός Ινδού γυμνοσοφιστή (γιόγκι), ο οποίος συνδέθηκε με φιλία με τον Μέγα Αλέξανδρο, όταν ο Μακεδόνας στρατηλάτης έφτασε στα Τάξιλα της βορειοδυτικής Ινδίας. Ο ασκητής έμεινε γνωστός στις ελληνικές πηγές με το όνομα Καλανός, γιατί συνήθιζε να χαιρετά με την σανσκριτική λέξη *καλαγιάνναμ* (χαίρε). Στην Περσία, όπου ακολούθησε τον Μέγα Αλέξανδρο, συνειδητοποίησε ότι η λαμπρότητα με την οποία ζούσε τον αποξένωσε από τα ασκητικά του ιδεώδη και αυτοπυρπολήθηκε μπροστά στα έκπληκτα μάτια όλων. Λέγεται ότι, όταν ο Αλέξανδρος πληροφορήθηκε την απόφασή του, μάταια προσπάθησε να τον μεταπείσει. Έτσι επέτρεψε να του ετοιμάσουν έναν σωρό από ξύλα για την πυρά. Ο Καλανός, αφού μοίρασε τα υπάρχοντά του και τα πολύτιμα αντικείμενα που του είχε χαρίσει ο βασιλιάς, βάδισε ήρεμος προς τον σωρό των ξύλων και κάθισε ατάραχος σε στάση λωτού (γιόγκα), ώσπου αποτεφρώθηκε. Ο Μέγας Αλέξανδρος και οι πολεμιστές του θαύμασαν το ψυχικό μεγαλείο του Ινδού ασκητή, που αρνήθηκε τη δόξα και τα αγαθά του κόσμου για να εισέλθει μετά το θάνατό του σε ανώτερη, όπως πίστευε, μορφή ζωής¹¹.

Μια άλλη περίεργη, κατά τις πηγές, συνήθεια είναι ο θάνατος με νηστεία (Prayoravesa), που συναντιέται ιδιαίτερα στον Τζαϊνισμό και δεν θεωρείται αυτοκτονία αλλά ένα είδος ευθανασίας. Κατά τους θιασώτες της, η ενέργεια αυτή ερμηνεύεται ως μη βία, η οποία δεν παραβιάζει την αρχή της αχίμζα, διότι παρουσιάζεται ως μια βαθμιαία διαδικασία, που δίνει την ευκαιρία στον ασθενή να προετοιμάσει τόσο τον εαυτό του όσο και τους γύρω του για τον θάνατό του. Χρησιμοποιείται μόνον όταν θεωρηθεί ότι έφθασε ο ορθός χρόνος για το τέλος του παρόντος κύκλου της ζωής, δηλαδή όταν το σώμα τούτο έχει υπηρετήσει τους σκοπούς του και αποβαίνει βάρος τόσο για τον φέροντα όσο και για τους άλλους. Ο θάνατος αυτός αρμόζει μόνο στους προχωρημένης ηλικίας ασκητές που ωρίμασαν στην αρετή· μπορεί όμως με επιείκεια να εφαρμοσθεί και σε ασθενείς που έχουν συνείδηση της ύπαρξής τους, αλλά δεν έχουν τη δυνατότητα της αυτοσυντήρησης και της διατήρησης της καθαρότητας του σώματός τους, η κατάστασή τους είναι τόσο κακή ώστε η ευχαρίστηση για τη ζωή είναι μηδαμινή και ο θάνατός τους επίκειται. Ένα σύγχρονο παράδειγμα για την άσκηση της Prayoravesa είναι αυτό του Satguru Sivaya Subramuniyaswami, ενός Ινδού ηγέτη, που γεννήθηκε στην Καλιφόρνια και έθεσε τέλος στη ζωή του με νηστεία το Νοέμβριο του 2001, όταν η κατάσταση της υγείας του είχε φθάσει στο απροχώρητο¹².

Αν και τέτοιου είδους συνήθειες μπορούν να θεωρηθούν ως τρόποι ευθανασίας, ωστόσο δεν αποτελούν τον κανόνα. Ο Ινδοϊσμός όχι μόνο δεν επιδοκιμάζει εύκολα τέτοιες μεθόδους αλλά πιστεύει ότι η ανθρώπινη ζωή είναι πολύτιμη. Η ζωή, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της μετενσάρκωσης, επιτεύχθηκε μετά από εκατοντάδες ή χιλιάδες γεννήσεων και παρέχει μια μοναδική ευκαιρία σε κάθε άνθρωπο για ένα μεγάλο άλμα σε ανώτερες σφαίρες ύπαρξης. Επομένως θα ήταν μεγάλη παρανόηση εκ μέρους ενός ατόμου να προβεί σε αυτοκτονία ή

¹¹ Βλ. λεπτομέρειες για την ιστορία Γρ. Δ. Ζιάκα, *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, ό.π., σ. 45-46.

¹² U. Thakur, *The History of Suicide in India*, ed. Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1963. Για τον Satguru Sivaya Subramuniyaswami βλ. στο διαδίκτυο "Euthanasia and Suicide: The Hindu View", BBC Religion and Ethics (www.religionfacts.com/euthanasia/hinduism.htm).

ευθανασία. Θα κατέστρεφε κυριολεκτικά την πνευματική του πορεία και θα επέστρεφε στην αρχή της εξελικτικής του βαθμίδας. Θα εξέθετε επίσης τον άνθρωπο στο ρίσκο να υποστεί αυτά τα οποία επιμόνως ήθελε να αποφύγει με έναν πιο επίπονο τρόπο.

Η πραγματικότητα παραταύτα είναι διαφορετική από τις θεωρίες. Πολλές φορές δίπλα στους ευημερούντες υπάρχουν φτωχοί και εξαθλιωμένοι στην Ινδία που δεν έχουν μοίρα στον ήλιο. Πρόκειται για ένα φαινόμενο από την αρχαιότητα εποχή έως σήμερα. Πολλοί από αυτούς έχουν την ατυχία να ασθενήσουν βαριά και να ζητήσουν την ευθανασία. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι αυτό που ανέκυψε τον Οκτώβριο του 2006, όταν μια εξαμελής πάμπτωχη οικογένεια με παράλυση των κάτω άκρων, λόγω κάποιας ανεξιχνίαστης ασθένειας, ζήτησε από την κυβέρνηση να τους αναγνωρίσει το δικαίωμα της ευθανασίας, δικαίωμα όμως που δεν πραγματοποιήθηκε, διότι η ινδική κυβέρνηση διστάζει να παραχωρήσει, όχι μόνον στην ενεργητική αλλά και στην παθητική ευθανασία¹³.

Τζαϊνισμός

Μεγάλη έμφαση στην ανακύκλωση των ψυχών, στο κάρμα και στην επαναγέννηση δίνει ο Τζαϊνισμός, ένα σύστημα που γεννήθηκε στην βόρειο-ανατολική Ινδία τον 6^ο π.Χ. αιώνα, συγχρόνως με τον Βουδισμό, από τον δάσκαλο Μαχαβίρα ή Τζίνα (540-467), και μολονότι αποτελεί μειοψηφία στα εκατομμύρια των Ινδοϊστών, παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή της Ινδίας. Ο Τζαϊνισμός κυρίως είναι εκείνος που ανέπτυξε την αρχή της Αχίμζα, της μη βίας προς όλα τα ζωντανά όντα. Ο σεβασμός αυτός προς τη ζωή οφείλεται στον τζαϊνιστικό παμψυχισμό, στην πίστη δηλαδή ότι όλα τα όντα και τα πράγματα όχι μόνον τα ζώα, αλλά και τα φυτά και οι πέτρες και οι σταγόνες του νερού έχουν ψυχές. Γι'αυτό όταν ο μοναχός περπατά, οφείλει να προσέχει πολύ να μην πατήσει κάποιο από τα ελάχιστα έμψυχα όντα που περπατούν στο έδαφος (μυρμήγκια, σκουλήκια κ.λπ.) και μετά τη δύση του ηλίου να επιστρέφει στο κατάλυμά του¹⁴. Η πίστη αυτή στην αχίμζα που με αυστηρότητα τηρούν οι Τζαϊνιστές, διατυπώνεται ως εξής στα ιερά τους κείμενα:

Σας λέγω λοιπόν τα εξής: όλοι οι τέλειοι και οι σεβάσμιοι του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, όλοι έτσι λένε, έτσι κηρύττουν, έτσι εξηγούν: κανένα είδος από τα δημιουργήματα, κανένα είδος από τα εμψυχωμένα πράγματα, κανένα ον δεν επιτρέπεται να φονεύετε, να κακομεταχειρίζεστε, ούτε να το βρίζετε, ούτε να το βασανίζετε, ούτε να το καταδιώκετε. Αυτή είναι η καθαρή, αιώνια, διαρκής θρησκευτική εντολή, η οποία κηρύχθηκε από τους σοφούς που γνωρίζουν τον κόσμο¹⁵.

Απέναντι στην αρχή αυτή που σέβεται κάθε ζωή, φαίνεται ακατανόητη και αντιφατική η συνήθεια των μεγάλων ασκητικών προσωπικοτήτων του Τζαϊνισμού να προβαίνουν ενίοτε σε εκούσιο θάνατο με νηστεία (Prayopavesa, Santhara ή

¹³ Βλ. BBC news, Thursday 3 October 2006, "Ailing Indian Family asks to die", by Narayan Bereth, Jaipur (http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/south_asia/5402788.stm).

¹⁴ Για τον Τζαϊνισμό βλ. Γρ. Δ. Ζιάκα, *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, ό.π., σ. 100, 135, 240, 252 και ειδικό κεφάλαιο "Τζαϊνισμός" σ. 429-455.

¹⁵ Γρ. Δ. Ζιάκας, ό.π., σ. 455.

Sallenkara), μια πράξη που θεωρείται βέβαια ανώτερο ιδανικό και παράδειγμα των τελείων προς τους νεότερους, αλλά αποτρόπαιο, το οποίο αποκρούει η κοινή λογική¹⁶.

Βουδισμός

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για το θέμα της ζωής και της ευθανασίας είναι οι απόψεις του Βουδισμού, μιας απολυτρωτικής θρησκείας, που γεννήθηκε τον 6^ο π.Χ. αιώνα στην βορειοανατολική Ινδία και παίζει για αιώνες μεγάλο ρόλο στις περισσότερες χώρες της Άπω Ανατολής. Τη διδασκαλία του Βουδισμού εκπροσωπούν δύο μεγάλα συστήματα (αυτό του Theravada ή Hinayana και του Mahayana Βουδισμού), από τα οποία ανέκυψε μια σειρά από ιδιαίτερες βουδιστικές σχολές κατά την πορεία της βουδιστικής ιστορίας. Ο Βούδας, Ινδός ο ίδιος στην καταγωγή, δεν απομακρύνθηκε ουσιαστικά από τις βασικές διδασκαλίες του Ινδοϊσμού, αλλά τις ερμήνευσε με νέο τρόπο. Δέχεται, όπως και Ινδοϊσμός, ότι ο άνθρωπος είναι περιπελεγμένος στην αιώνια ανακύκληση (κάρμα-σαμσάρα). Ο Βούδας μένει στην εμπειρική κατάσταση του όντος, που το βλέπει να πονά και να υποφέρει από τις δοκιμασίες της ζωής. Ο πόνος του ανθρώπου και όλων των όντων αποτελεί την αφετηρία και το κέντρο της διδασκαλίας του. Οι τέσσερις ευγενείς αλήθειες που αποτελούν τον πυρήνα της διδασκαλίας του αναφέρονται ακριβώς στον πόνο του ανθρώπου και όλων των όντων, ιδιαίτερα μάλιστα στο γήρας, την ασθένεια και τον θάνατο και προτείνουν δρόμους σωτηρίας. Στο σημείο αυτό ο Βούδας ενεργεί σαν γιατρός: πρώτα κάνει τη διάγνωση της αιτίας και προέλευσης του πόνου και έπειτα προβαίνει στη θεραπεία, δείχνει δηλαδή τον δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει ο άνθρωπος για να φύγει από τον οδυνηρό κύκλο της ζωής και να αποκτήσει την ευδαιμονία (νιρβάνα)¹⁷.

Ο Βούδας διαπιστώνει ότι, η ζωή, αλυσοδεμένη στον φθαρτό κόσμο της μεταβολής, είναι γεμάτη πόνο. Όλα τα πράγματα μεταβάλλονται και παρέρχονται, όνειρα, ελπίδες, πόθοι και φόβοι. Τίποτα δεν μπορεί να αντισταθεί στην καθολική δύναμη του θανάτου. Επομένως η ζωή είναι ένα ποτάμι που έρχεται και φεύγει. Τίποτα δεν είναι σταθερό στον εμπειρικό κόσμο και στην εμπειρική μας ύπαρξη. Το εγώ μας συνίσταται από στοιχεία που αλλάζουν σύμφωνα με το νόμο του κάρμα. Ωστόσο υπάρχει μια οδός απολύτρωσης. Είναι η φυγή από τον πόνο της αιώνιας ανακύκλησης και η επίτευξη της ευδαιμονίας του αρρήτου, που ονομάζεται *νιρβάνα*. Όταν ο άνθρωπος απαλλαγεί από την άγνοια και τις συνέπειες του εγωισμού, δηλαδή του πόθου και της προσκόλλησης στα φθαρτά και μεταβλητά πράγματα του κόσμου, πετυχαίνει το *νιρβάνα*, που είναι μια υπερκοσμική μακαριότητα, άφθαρτη και απεριγράπτη. Περιγράφεται με αποφαστικούς όρους ως ελευθερία από

¹⁶Ο Οργανισμός Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (<http://www.bbc.co.uk/religion/religions/jainism/customs/>) τονίζει ότι η άσκηση της Santhara ισοδυναμεί με αυτοκτονία μάλλον παρά με ευθανασία και ζητά άμεση παύση της, διότι υπολογίζεται ότι με τον τρόπο αυτό χάνουν ετησίως τη ζωή τους πάνω από διακόσια άτομα στην Ινδία. Και ενώ η ινδική νομοθεσία είναι ιδιαίτερος αυστηρή στο θέμα της ευθανασίας, την οποία αντιμετωπίζει ως έγκλημα, φαίνεται πως υπάρχει κοινωνική ανοχή απέναντι στην πρακτική του εκούσιου θανάτου με νηστεία.

¹⁷ Για μια θεώρηση του βουδισμού σε θέματα βιοηθικής βλ. R. Y. Nakasone, «Buddhism», *Encyclopedia of Bioethics*, ed. Macmillan, London (1990) 312-318.

την κατάσταση της άγνοιας, του εγωισμού και του πόνου, και με θετικούς όρους ως απόκτηση της σοφίας (prajñā) και του οίκτου (karuṇā) προς όλα τα όντα.

Όταν ο σοφός βλέπει το νιρβάνα, δεν πικραίνεται πια από θλίψεις. Για τον μοναχό, ο οποίος έχει ξεριζώσει την επιθυμία για την παροδική ζωή...ο κύκλος των γεννήσεων τελείωσε δια παντός¹⁸.

Στην πραγματικότητα ο Βούδας δεν δίνει κανένα θετικό ορισμό για το νιρβάνα. Επανειλημμένως όμως, χρησιμοποιώντας γλώσσα αποφαιτική, αναφέρει μερικές ιδιότητες του. Βεβαιώνει ότι το νιρβάνα είναι μακαριότητα, ότι ο ίδιος πέτυχε ήδη από την παρούσα ζωή την αθανασία και το ίδιο μπορούν να πετύχουν και οι μαθητές του:

Υπάρχει, ω μοναχοί, κάποιο αγέννητο, κάποιο αδημιούργητο, το οποίο καθορίζεται με το μηδέν. Αν, ω μοναχοί, δεν υπήρχε αυτό το αγέννητο, το ασχημάτιστο, το αδημιούργητο, που δεν έχει προσδιορισμούς, τότε δεν θα υπήρχε τρόπος φυγής από τούτο το γεννημένο, το φτιαγμένο, το δημιουργημένο, το ανεπτυγμένο από την ανάγκη, και θα ήταν μάταιος ο κόπος σας¹⁹.

Αν λάβουμε υπόψη όλα τα παραπάνω, καθώς και την τελευταία προτροπή του Βούδα στους μαθητές του, ότι «η φθορά είναι ο νόμος των πραγμάτων», «μην εγκαταλείπετε τον άοκνο αγώνα σας»²⁰, συμπεραίνουμε ότι ο Βουδισμός δεν μπορεί να αποδεχθεί την ευθανασία, διότι μια τέτοια ενέργεια θα οδηγούσε τον άνθρωπο στον φαύλο κύκλο των μετενσαρκώσεων και θα στερούσε τον άνθρωπο από την επίτευξη του ύψιστου αγαθού, που είναι το νιρβάνα. Είναι ενδεικτικό ότι παρά το γεγονός ότι ο Βουδισμός θεωρεί τον κόσμο ως πηγή πόνου και θλίψης, ωστόσο δεν συνιστά την βίαιη φυγή από τον οδυνηρό κόσμο²¹.

Στον θιβετικό Βουδισμό ή Λαμαϊσμό κατά τη στιγμή του θανάτου ενός ανθρώπου παράσταται δίπλα του ένας ιερέας (λάμα) και του διαβάζει το θιβετικό Βιβλίο των Νεκρών (Bardo Thödel, που μας θυμίζει το ομώνυμο βιβλίο των αιγυπτιακών σαρκοφάγων), για να βοηθήσει τον ετοιμοθάνατο να αφυπνισθεί από ένα εκτυφλωτικό φως, το οποίο εκλαμβάνεται σαν συνάντηση με το πραγματικό του εγώ, και να γνωρίσει τους δρόμους της μακαριότητας. Επομένως κατά τον Λαμαϊσμό, κάθε άνθρωπος έχει την δυνατότητα να πετύχει την απελευθέρωσή του κατά τη στιγμή του θανάτου, αρκεί να βοηθηθεί ώστε να αναγνωρίσει το καθαρό φως, το οποίο ζει εκείνη τη στιγμή. Η μεγάλη αυτή λύση του Βιβλίου των Νεκρών αποτελεί την έσχατη έκκληση, πάντοτε όμως για τη μοίρα του αποφασίζει ο ίδιος ο ετοιμοθάνατος. Αυτός τελικά έχει τη θέληση να επιλέξει το καθαρό φως και τη δύναμη να αντισταθεί στους πειρασμούς μιας κατοπινής ύπαρξης. Κι' αυτό γιατί, καθώς ο ετοιμοθάνατος αρχίζει να διακρίνει σιγά σιγά τα καθαρά φώτα που τον

¹⁸ Γρ. Δ. Ζιάκα, *Θρησκείες και πολιτισμοί της Ασίας, ό.π.*, σ. 332. Udāna IV, 9.

¹⁹ Ό.π., σ. 333. Iti-Vuttaka II, 6.

²⁰ Ό.π., σ. 332. Digha-Nikāya XVI, 6-7, Pāli Text Society, 1884 κ.εξ., vol. 2, σ. 156.

²¹ G. Hunt, "Buddhism and the care of the dying", *Palliative Matters*, no 19, Boehringer-Ingelheim, (2000) 3-4. P. Harvey, *An introduction to Buddhist Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000 (κεφ. 7, Αυτοκτονία και Ευθανασία, σ. 296). Carl B. Becker, "Buddhist Views of Suicide and Euthanasia", *Applied Ethics: A Multicultural Approach*. Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey: Prentice-Hall, (1998, 2nd Edition) 615-626. Του ιδίου, *Breaking the circle: death and the afterlife in Buddhism*, Southern Illinois University Press, 1990.

οδηγούν στην απολύτρωση, αρχίζει συγχρόνως και μια αντίστροφη μέτρηση, κατά την οποία ενδύεται τα μη καθαρά φώτα που ανταναικλούν μια νέα ύπαρξή του, και με τον καιρό επιστρέφει στη γη μετενσαρκωμένος. Είναι όμως σαφές ότι το θρησκευτικό αυτό έθιμο δεν συνιστά ευθανασία, αλλά συμπαράσταση προς τον θνήσκοντα, που υπαγορεύεται από την βουδιστική συμπόνοια (karuṇā). Με το πνεύμα αυτό τα τελευταία χρόνια ο πνευματικός ηγέτης του Θιβέτ, ο Δαλάι Λάμα, ο οποίος από το 1959 ζει εξόριστος στην Ινδία, επέκρινε τις προτάσεις για ευθανασία²².

Ο Βουδισμός λοιπόν δεν έχει πάρει επίσημη στάση απέναντι στην αποφυγή ή μη της ευθανασίας, και αυτό μεταφράζεται από ορισμένους διανοούμενους της εποχής μας ως ανοχή απέναντι στην πράξη της ευθανασίας, λόγω του ότι ο Βουδισμός είναι η θρησκεία του οίκτου και της συμπόνοιας προς τον άνθρωπο και όλα τα όντα. Πόσο διστακτική όμως είναι η θέση του Βουδισμού απέναντι σε θέματα αυτοκτονίας και ευθανασίας, φαίνεται από τρία παραδείγματα βουδιστών μοναχών της εποχής του Βούδα που ασκήτευαν στην κοινότητά του, οι οποίοι πάσχοντας και βασανιζόμενοι από ανίατες ασθένειες, έδωσαν τέλος στη ζωή τους. Ο Βούδας ούτε καταδίκασε ούτε επιδοκίμασε τις πράξεις αυτές, εκφράστηκε όμως ρητώς εναντίον της αυτοκτονίας²³.

Είναι επομένως σαφές ότι ο Βουδισμός δεν αποδέχεται την αυτοκτονία και την ευθανασία, παρά μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις μοναχών, οι οποίοι έχουν φτάσει σε υψηλά στάδια πνευματικής καλλιέργειας και προβαίνουν στην αυτοκτονία ως διαμαρτυρία για το γενικότερο καλό. Τέτοιες περιπτώσεις γνωρίζουμε πολλές από την περίοδο του πολέμου στο Βιετνάμ, όταν μοναχοί, πιστεύοντας ότι μπορούν να συμβάλουν στην προώθηση της ειρήνης, έβγαιναν σε πλατείες και πυρπολούνταν δημοσίως. Αλλά και αυτές οι περιπτώσεις ήταν αυστηρά ελεγχόμενες από τους σπουδαίους διδασκάλους και πνευματικούς ηγέτες του Βουδισμού. Παρόμοια παραδείγματα βρίσκουμε στους λαμαϊστές Βουδιστές του Θιβέτ, οι οποίοι το 1950 και το 1959 δεν προέβαλαν καμία αντίσταση στα κινεζικά στρατεύματα που κατέλυσαν την ελευθερία τους και την πνευματική τους ζωή, διότι στηρίχθηκαν στην βουδιστική αρχή περί οίκτου, σύμφωνα με την οποία ο Βουδιστής δεν μπορεί να παραβιάσει κανένα ον²⁴.

²² Για τον θιβητικό Βουδισμό ή Λαμαϊσμό και την γραμματεία του, βλ. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Οι Θρησκείες του Θιβέτ και ο Δαλάι Λάμα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995. Για την αρνητική τοποθέτηση του Δαλάι Λάμα στο ζήτημα της ευθανασίας βλ. στο διαδίκτυο <http://www.tibet.ca> Βλ. επίσης την ανακοίνωση του G. Hunt, «The Dalai Lama on the Gospels: The Kingdom of God and Nibbana (Nirvana)», *Public Lecture at Roehampton Universtiy*, Southland College, December 2005 (www.modernbuddhaway.org/roehampton-lect.htm). Ενδιαφέρον είναι το έργο του Sogyal Rinpoche, ο οποίος εξετάζει το θέμα της ευθανασίας με μια σύγχρονη θιβητική ματιά : *The Tibetan Book of Living and Dying*, Harper/Rider, San Francisco and London 1992.

²³ Damien Keown, "Buddhism and Suicide: The Case of Channa", *Journal of Buddhist Ethics*, University of London, Goldsmiths College, vol. 3 (1996) 8-31. Του ιδίου, "Attitudes of Euthanasia in the Vinaya and Commentary", *Journal of Buddhist Ethics*, vol. 6 (1999) 260-270. Του ιδίου, "Suicide, Assisted Suicide and Euthanasia: A Buddhist Perspective", *Journal of Law and Religion*, vol. 13 (1998-1999) 385-405.

²⁴ L. H. Van Loon, «A Buddhist Viewpoint», *Euthanasia*, Human Sciences Research Council, Publication no. 65, ed. Oxford University Press (1978) 56-79.

Ιαπωνία: Σιντοϊσμός –Βουδισμός

Μια άλλη διάσταση έχουν τα πράγματα στην Ιαπωνία, η οποία είναι μια κοινωνία της τεχνολογίας αλλά και της προσκόλλησης στην παράδοση. Από θρησκευτική άποψη η Ιαπωνία είναι ένας πετυχημένος βιώσιμος συγκρητισμός. Δύο κύριες θρησκείες συνυπάρχουν, ο Σιντοϊσμός και ο Βουδισμός που ζυμώθηκαν η μία με την άλλη, αλλά που και στα δύο αυτά ρεύματα άσκησε επίσης μεγάλη επίδραση ο Κομφουκισμός και ο Ταοϊσμός της Κίνας. Η ηθική του Σιντοϊσμού, που είναι η παραδοσιακή θρησκεία της Ιαπωνίας, βασίζεται στην «ορθή οδό των κάμι», δηλαδή σε ένα είδος πνευματολατρίας. Η λέξη «κάμι» σημαίνει αόρατα πνεύματα που βρίσκονται παντού στη φύση (στα βουνά, τους ποταμούς, τις κοιλάδες και τα δάση) και είναι η αντίστοιχη ιαπωνική λέξη για τους Θεούς. Υπάρχει άμεση σύνδεση των «κάμι» με τους προγόνους και την αυτοκρατορική ιαπωνική δυναστεία, η οποία θεωρείται ως κληρονομική δυναστεία του ανωτάτου κάμι του ουρανού, δηλαδή της θεάς του ηλίου Αματεράσου. Τα κάμι δίνουν ιερότητα στη φύση και τη ζωή. Είναι όμως ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι όλα τα κάμι δεν είναι τέλεια. Τα κείμενα του Σιντοϊσμού δίνουν πολλά παραδείγματα για κάμι που κάνουν λάθη και λανθασμένα έργα. Είναι σαφές, ότι η διαφορά της αντίληψης αυτής με θρησκείες που πιστεύουν ότι ο Θεός είναι τέλειος, εξηγεί γιατί η ηθική αυτή αποφεύγει να διατυπώσει απόλυτους ηθικούς κανόνες. Εκείνο όμως που κυρίως προσπαθεί η ηθική αυτή να προωθήσει είναι η αρμονία και η καθαρότητα σε όλες τις σφαίρες της ζωής. Το να διατηρεί κανείς την αρμονία του συνόλου είναι το υψηλότερο αγαθό από το να αποτρέπει ένα μερικό σφάλμα. Αυτό δημιούργησε προβληματισμούς στο πεδίο της ιατρικής ηθικής²⁵.

Σ' αυτή τη συνάφεια εντάσσονται και οι συζητήσεις περί ευθανασίας στην Ιαπωνία, που έχουν αρχίσει ήδη από τη δεκαετία του 1960 και από το 1980 και ύστερα προωθούνται από την Japan Ethics Association. Οι συζητήσεις αυτές βλέπουν με συμπάθεια την ευθανασία, αλλά δεν παύουν να διατυπώνουν και μια σειρά σοβαρών προβληματισμών. Από τη μια μεριά γίνεται λόγος για το δικαίωμα του ανθρώπου για έναν αξιοπρεπή θάνατο και την ανακούφιση των οικείων του, από την άλλη όμως δεν έχουν καταλήξει ακριβώς στις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα γίνεται αποδεκτό το αίτημα της ευθανασίας, όπως π.χ. του εγκεφαλικά αλλά όχι σωματικά νεκρού ανθρώπου²⁶. Ένα άλλο θέμα που ανακύπτει στην

²⁵ Γενική ενημέρωση για την Ιαπωνία, την ιστορία, τη θρησκεία και τον πολιτισμό της, βλ. Αλ. Παπαλεξανδρόπουλος, «Χριστιανισμός και Άπω Ανατολή», *Σύναξη* 78 (2001) 44-74. Του ιδίου, «Νέα θρησκευτικότητα και εσχατολογία», *Νέα Εστία* 149/1732 (2001) 425-442. Του ιδίου, *Θεότητες και Κόσμος στην κοσμογονία του Κοτζίκι*, Αθήνα 1971. Του ιδίου, *Η αληθινή πραγματικότητα στο έργο του Ντόγκεν (Μελέτη στον Ιαπωνικό Βουδισμό)*, Αθήνα 2002. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκείες και πολιτισμοί της Ανατολής*, ό.π. (κεφ. Ιαπωνία) σ. 549-605.

²⁶ Πρόκειται για μια μακρά συζήτηση που κράτησε πολλά χρόνια στην Ιαπωνία μέχρις ότου το 1997 έγινε αποδεκτός ο εγκεφαλικός θάνατος και θεσμοθετήθηκε η μεταμόσχευση οργάνων. Τον Φεβρουάριο του 1999 πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεταμόσχευση στην Ιαπωνία βλ. BBC news, Sunday, February 28, 1999, *Transplant first in Japan*, by Juliet Hindell, Tokyo (<http://www.news.bbc.co.uk/1/hi/health/287880.stm>). Βλ. επίσης Kitamura S. και άλλων, "Cardiac Transplantation under new legislation for Organ Transplantation in Japan : Report of two cases" *Japanese Circulation Journal*, vol. 64, no 5, Kyoto (2000) 333-339. Για την όλη προβληματική που απασχόλησε και φαίνεται ακόμη να απασχολεί σε επιμέρους

σιντοϊστική ηθική, είναι ότι το σώμα του νεκρού θεωρείται ακάθαρμο. Επομένως η ευθανασία σε εγκεφαλικά νεκρούς για την παραλαβή και μεταμόσχευση οργάνων δημιουργεί μεγάλες συστολές. Στο σημείο αυτό εμπλέκεται και η βουδιστική ηθική, που δέχεται ότι ο δέκτης των μοσχευμάτων θα επωμισθεί και το κάρμα του δότη. Οι αντιλήψεις αυτές ωθούν πολλούς Ιάπωνες να εκφράζουν τη διαφωνία τους στη μεταμόσχευση των οργάνων, μια αντίθεση, η οποία επίσης στηρίζεται στις διδασκαλίες του Κομφουκισμού, ότι το σώμα είναι δώρο του ουρανού και των γεννητόρων του και γι' αυτό πρέπει να θάβεται ολόκληρο και να μην τεμαχίζεται²⁷.

Κίνα: Κομφουκισμός-Ταοϊσμός

α) Κομφουκισμός

Με τις παραπάνω σκέψεις φτάνουμε στον μεγάλο και πανάρχαιο πολιτισμό της Κίνας, ο οποίος βέβαια σήμερα εκπροσωπείται πολιτικώς από το καθεστώς της Λαϊκής Δημοκρατίας, που κρατά απόσταση από την παλαιά θρησκευτική παράδοση της χώρας. Ο κινεζικός ωστόσο οικουμενισμός, η αντίληψη δηλαδή ότι τον κόσμο διέπει η αρμονία του μικρόκοσμου και του μακρόκοσμου, έμαθε στον κινεζικό λαό να βρίσκει οργανική ενότητα ανάμεσα στις αντιθέσεις της ζωής και να ζει με θετικό τρόπο την τάξη και την αρμονία του σύμπαντος. Αυτό εκφράζεται ιδιαίτερα σε δύο ηθικοκοινωνικά και θρησκευτοφιλοσοφικά συστήματα, που γεννήθηκαν τον 6^ο π.Χ. αιώνα, και δέσποσαν στο κοινωνικό στερέωμα της Κίνας έως το 1949. Πρόκειται για τον Κομφουκισμό και τον Ταοϊσμό. Το πρώτο εισηγείται ένα δίκαιο και ευνομούμενο κράτος που θα το κυβερνούν σοφοί ηγέτες και θα το υπηρετούν μορφωμένοι υπάλληλοι (οι μανδαρίνοι). Το δεύτερο συνετά την φυγή από την συμβατική κοινωνία των κατά συνθήκη νόμων και θεσμών και την φυγή στην αυθόρμητη πορεία και αρμονία της φύσης²⁸.

Πριν από πέντε δεκαετίες περίπου, τόσο ο ηθικοδιδάσκαλος Κομφούκιος όσο και ο μυστικός διδάσκαλος Λάο Τσε, καθώς και άλλα παραδοσιακά συστήματα σκέψης της Κίνας, είχαν εξοβελιστεί ως εχθρικά προς τον λαό. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι τα τελευταία χρόνια ο Κομφουκισμός επανέκαμψε τόσο στον κινεζικό όσο και στον δυτικό κόσμο, και κυρίως σε θέματα που αφορούν στην σύγχρονη βιοηθική.

Ο Κομφούκιος, όπως είδαμε, θεωρεί το ανθρώπινο σώμα δώρο του ουρανού και δέχεται ότι ο άνθρωπος, που είναι φύσει αγαθός, μπορεί να γίνει αληθινός

ζητήματα βιοηθικής την ιαπωνική ιατρική κοινότητα, την κοινότητα των νομικών για την νομική κατοχύρωση αλλά και την κοινή γνώμη, γράφτηκαν εκατοντάδες βιβλία. Βλ. χαρακτηριστικά για μια σύντομη αλλά κατατοπιστική ιστορική αναδρομή και παρουσίαση της όλης προβληματικής στην Ιαπωνία το άρθρο της Masahiro Morioka, "Current Debate on the Ethical Issues of Brain Death", *Proceedings of International Congress on Ethical Issues in Brain Death and Organ Transplantation*, University of Tsukuba (2004) 57-59. Βλ. ακόμη στην σειρά *Philosophy and Medicine* το άρθρο "Philosophical and Cultural Attitudes Against Brain Death and Organ Transplantation in Japan", vol. 66, publisher Springer Netherlands (2002) 191-199.

²⁷ Noritoshi Tania, "The view of religions toward euthanasia and extraordinary treatments in Japan", *Journal of Religion and Health*, vol. 39, n. 4, Tokyo (December 2000) 339-354.

²⁸ Τις βασικές ηθικο-κοινωνικές αρχές του Κομφούκιου και του Κομφουκισμού βλ. στο παλαιό αλλά κλασικό έργο του Κινέζου λογίου, Fung Yu-Lan, *History of Chinese philosophy*, vol. 1, Princeton University Press, 1952, σ. 22-131, 278-311 και 400-407. Για τον Ταοϊσμό βλ. αυτόθι σελ. 170-245.

άνθρωπος εφόσον εναρμονίζει τον εαυτό του με το Τάο, την οδό του παγκόσμιου ηθικού νόμου, ή αλλιώς τη θέληση του Ουρανού, και ακολουθεί τους κανόνες της κοινωνικής ευγένειας, που επιβάλλουν τον αμοιβαίο σεβασμό. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια ολόκληρη αξιολογική βαθμίδα σχέσεων και καθηκόντων, και ακριβώς σ' αυτή την αξιολογική βαθμίδα μπορεί να ρυθμιστεί και το πρόβλημα της ευθανασίας. Όπως ο ηγεμόνας θέλει να του συμπεριφέρεται ο υπήκοος, έτσι και αυτός πρέπει να συμπεριφέρεται προς τον υπήκοο, όπως ο πατέρας θέλει να του συμπεριφέρεται ο γιος, έτσι και αυτός πρέπει να συμπεριφέρεται προς τον γιο κ.λπ.²⁹.

Με βάση την αρχή αυτή μπροστά στο ζήτημα της ευθανασίας ένας κομφουκιστής δεν θα ανατρέξει στην ηθική του αυτονομία και στο δικαίωμά του να αποφασίζει για την ζωή του, αρετές τις οποίες επικαλείται ο άνθρωπος της Δύσης, αλλά θα ζητήσει να μάθει πρώτον, αν μια τέτοια απόφαση συνάδει με την κοινωνική σταθερότητα και αρμονία των ανθρώπινων σχέσεων και δεύτερον, αν προωθεί τις κύριες κομφουκικές ηθικές αρετές της ανθρωπιάς και της τιμιότητας. Επομένως ο γιος ή η κόρη που εκφράζουν τον βαθύ τους σεβασμό προς τον ασθενή πατέρα, θα δεχθούν κάθε ιατρικό μέσο που θα ανακουφίσει τους πόνους του, αλλά θα είναι πολύ σκεπτικοί απέναντι στην εφαρμογή της ευθανασίας³⁰.

Ιστορικές μαρτυρίες, ότι ο Κομφουκισμός επιδοκίμαζε τον «αξιοπρεπή θάνατο», δηλαδή την αυτοκτονία, στην οποία προέβαιναν ορισμένοι άνθρωποι για να αποφύγουν τον πολιτικό εξευτελισμό, τον διασυρμό και την ατίμωση, ερμηνεύονται σήμερα από τους θιασώτες της ευθανασίας ως συναίνεση του Κομφουκισμού στην ευθανασία. Πράγματι ο Κομφουκισμός δέχεται τον «αξιοπρεπή θάνατο», με πολιτική όμως γλώσσα: όταν δηλαδή ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την ατίμωση από εξωτερικό και βάρβαρο εχθρό (πολιτική εξουσία, αυτοκράτορα, κράτος κ.λπ.). Ωστόσο η αρρώστια που καταβάλλει τον άνθρωπο, το άθλιο γήρας, και η σωματική και πνευματική φθορά, δεν αντιμετωπίζονται από την κομφουκική ηθική ως «εξωτερικός εχθρός», ώστε να οδηγήσουν τον άνθρωπο στον «αξιοπρεπή θάνατο», δηλαδή την ευθανασία, αλλά ως ένα φαινόμενο παγκόσμιο και πανανθρώπινο που χρειάζεται την ανθρώπινη φροντίδα και την ιατρική αγωγή. Επομένως η ευθανασία ως «αξιοπρεπής θάνατος» στον Κομφουκισμό είναι μια εξαιρετικά περιορισμένη περίπτωση.

β) Ταοϊσμός

Την επιστροφή στην απλή και αυθόρμητη ζωή της φύσης, όπου ο άνθρωπος θα ακούει τον παλμό και την αρμονία της, εισηγείται το δεύτερο μεγάλο σύστημα

²⁹ Βλ. τις αξιολογικές και κοινωνικές βαθμίδες του Κομφούκιου στο παραπάνω έργο του Fung Yu-Lan, *History of Chinese philosophy*, σ. 30- 42 και 54-75. Γενική ενημέρωση για τον Κομφουκισμό βλ. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, ό.π., σ. 505-509.

³⁰ Βλ. το συλλογικό έργο *Window to the East, Confucian Bioethics*, Kluwer Academic Publishers, Boston, London 1999, και κυρίως το δεύτερο μέρος όπου οι Ping-Cheung Lo, George Khushf και Edwin Hui εξετάζουν τα θέματα του Κομφουκισμού σχετικά με την ευθανασία. Βλ. επίσης Guo Z, «Chinese Confucian Culture and Medical ethical tradition», *Journal of Medical Ethics*, vol. 21, no 4 (1995) 239-246. Li, Chenyang. "Confucian Value and Democratic Value", *Moral Issues in Global Perspective*, ed. Christine Koggel, Toronto, Broadview Press (1999) 74-81.

της Κίνας, ο Ταοϊσμός. Η φύση είναι το βιβλίο του Τάο ή αλλιώς της παγκόσμιας αρχής που αποτελεί την ουσία του κόσμου, όπως εκφράζεται στο πασίγνωστο βιβλίο «Τάο-Τε-Τσινγ», του περίφημου αλλά θρυλικού Λάο Τσε («Γερο-Δάσκαλου»). Το Τάο είναι τα πάντα. Η πρώτη αρχή, η αρμονική διάταξη του σύμπαντος, η κατευθυντήρια γραμμή της ζωής, όλος ο κόσμος. Η εσωτερική φύση του Τάο είναι ακατάληπτη, εκδηλώνεται όμως στην ποικιλία της φύσης. Το ιδεώδες για τον άνθρωπο είναι να μιμείται τον τρόπο με τον οποίο ενεργεί το Τάο. «Το Τάο ενεργεί με απραξία (Γού Γουέι) και όμως δραστηριοποιεί την αδράνεια». Με την φράση αυτή νοείται η ήρεμη και αυθόρμητη πορεία της φύσης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να ζει ο άνθρωπος. Γι' αυτό μια από τις αγαπημένες φράσεις, που βρίσκεται σ' όλα τα ταοϊστικά βιβλία, είναι το *Γου Γουέι*, δηλαδή η *απραξία*. Η απραξία όμως εδώ δεν σημαίνει αδράνεια, αλλά την συμμετοχή του ανθρώπου στην αρμονία της φύσης. Η φύση είναι το μεγάλο εργαστήριο του κόσμου, που δημιουργεί τα πάντα αλλά εκφράζεται με ηρεμία.

Δύο αντιτιθέμενες αλλά συμπληρωματικές μεταξύ τους αρχές του κόσμου, το *γιν* και το *γιάνγκ*, το θετικό και το αρνητικό, το φως και το σκότος, η ύλη και το πνεύμα, η ζωή και ο θάνατος, διέπουν την αρμονία της φύσης. Σ' αυτές τις αρχές που φαίνονται αντιτιθέμενες μεταξύ τους αλλά στην πραγματικότητα συμπληρώνει η μία την άλλη, στηρίζεται όλη η πορεία του κόσμου. Εδώ βρίσκεται και η καρτερικότητα των ταοϊστών απέναντι στις συμφορές της ζωής. Αφού τα πάντα εναλλάσσονται και την άνθηση την ακολουθεί ο μαρασμός, σημαίνει ότι η ευτυχία κερδίζεται μόνο με την αναστολή της επιτυχίας και η ζωή μόνον με την αναστολή του γήρατος. Αν ο άνθρωπος συνειδητοποιήσει την εναλλασσόμενη πραγματικότητα της ζωής, θα αποδεχθεί τις χαρές και τις θλίψεις του βίου, τη ζωή και τον θάνατο και θα κερδίσει ένα είδος εσωτερικής γαλήνης. Το Τάο είναι η άρση των αντιθέτων³¹. Σύμφωνα με τον Λάο Τσε:

Από την άνοδο και την πτώση των εθνών ως τις περιπέτειες της προσωπικής ζωής, τα πάντα είναι ένα παιχνίδι αλληλεπιδράσεων μεταξύ των δύο δυνάμεων. Ακόμη και ένα μπουρίνι δεν κρατά ολόκληρο πρωινό. Όλα τα όμορφα πράγματα δεν κρατούν για πολύ. Όλες οι θλίψεις της ζωής ξεθυμαίνουν κι αυτές με τον καιρό. Όταν αποκατασταθεί η ισορροπία της φύσης έρχεται η γαλήνη³².

Κοινή άποψη του Ταοϊσμού είναι η ενθάρρυνση των ανθρώπων να ζουν χωρίς εξαρτήσεις και να είναι ήρεμοι. Να αναπαύονται στην απραξία και να χαμογελούν στις δυσκολίες της ζωής. Επιδίωξη του Ταοϊσμού είναι η αθανασία του σώματος. Όλοι οι μεγάλοι μύστες του Ταοϊσμού αναζητούν την αθανασία του σώματος με λεπτές μεθόδους φυσιολογίας και με την αλχημεία, και επιδιώκουν να ζήσουν και να ενώσουν βαθιά μέσα τους τις δύο αρχές της έσχατης αλήθειας, το *γιν*

³¹ Cheng, Chung-ying, "On the Environmental Ethics of the Tao and the Ch'i", *Applied Ethics, A Multicultural Approach*, Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey, Prentice-Hall (1998, 2nd Edition) 151-159.

³² Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*, ό.π., σ. 518 κ.εξής. Τις γενικές αρχές του Ταοϊσμού βλ. στο ίδιο έργο, σ. 509-546. Βλ. επίσης Livia Kohn, *Daoism and Chinese Culture*, Three Pines Press, Boston, 2001.

και το γιάνγκ, την ύλη και το πνεύμα, την ζωή και τον θάνατο³³. Σημαντικό για τους ταοϊστές δεν είναι οι καλές πράξεις, αλλά η καλλιέργεια αγαθών προσώπων που θα δρουν σε αρμονία με τα πράγματα του κόσμου και τους ανθρώπους. Εάν ένας ταοϊστής θέλει να ζει καλά, πρέπει να ενεργεί σύμφωνα με το Τάο και να βλέπει τι είναι άριστο στην φυσική τάξη των πραγμάτων.

Σ' αυτή τη συνάφεια ο ταοϊστής θέτει έντονα το ερώτημα της θεραπείας του ανθρώπου και της παράτασης στον μέγιστο δυνατό χρόνο της ζωής. Η λύση όμως του προβλήματος αυτού δυσκολεύεται όταν επεμβαίνει η έξωθεν ιατρική, και κυρίως η μηχανική υποστήριξη του ασθενούς. Ο ταοϊστής δέχεται μόνο τις ήπιες ιατρικές θεραπείες και μόνο στην περίπτωση που το σώμα του ασθενούς θα μπορέσει να ανανήψει και να επιστρέψει στην αρχική φυσική του κατάσταση, σύμφωνα με την φυσική ροή του Τάο. Αν όμως η ιατρική επέμβαση είναι μάταιη και ο άνθρωπος τείνει προς τον θάνατο, τότε ο ταοϊστής θεωρεί ως πρόπον και αγαθό να αφευθεί στο Τάο. Πρόκειται δηλαδή για ένα είδος παθητικής ευθανασίας, αφού δεν γίνεται αποδεκτή η τεχνητή υποστήριξη του ασθενούς³⁴.

Πόσο περίπλοκα είναι τα θέματα της ευθανασίας και της σύγχρονης βιοηθικής και πόσο ποικίλα στην εμπειρία και την ζωή των θρησκειών και των πολιτισμών του κόσμου, το εκφράζει εντυπωσιακά ο ομότιμος καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Χιροσάκι, ο Shinryo Shinagawa, στην ομιλία του στην Health Care Ethics Committee τον Ιανουάριο του 1993:

Η Ιαπωνία, λέει, είναι μια χώρα με πολυάριθμα τούνελ. Το μακρύτερο εξ αυτών είναι το τούνελ Σέικαν (53,9 χιλιομέτρων) που διασχίζει, 240 μέτρα κάτω από τη θάλασσα, το στενό Tsugaru και ενώνει το κύριο νησί της Ιαπωνίας Honshu με το νησί Hokkaido. Το τούνελ μοιάζει με την ιατρική ηθική της Ιαπωνίας: υπάρχουν πολυάριθμα μακρά και σκοτεινά τούνελ στις ιατροηθικές και ιατρονομικές αντιπαραθέσεις, και στις περισσότερες απ' αυτές δεν φαίνεται φως στο τέλος του τούνελ. Σε ορισμένες δε υποθέσεις νομίζω πως δεν θα μπορέσουμε ποτέ να φτάσουμε στο τέλος του τούνελ και να ξαναβρούμε το φως. Θα ήθελα να αναφερθώ χαρακτηριστικά σε εφτά τούνελ της ιατρικής ηθικής: στην διακοπή της κύησης λόγω σοβαρών γενετικών ανωμαλιών, στην αντισύλληψη, στην τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα δότη, στον ορισμό του θανάτου, στην προεπιλογή του φύλου, στην επιλεκτική θανάτωση εμβρύων κατά την πολύδυμη κύηση και στην ευθανασία³⁵.

³³ Βλ. Henry Maspero, «Die Suche nach Unsterblichkeit – Der Taoismus», μελέτη στον τόμο M. Elide, *Geschichte der religiösen Ideen*, Band 3/2, Herder, Freiburg, Basel, Wien 1991, σ. 55-88.

³⁴ Michael Cheng-tek Tai "Natural and Unnatural : An Application of Taoist Thought to Bioethics", *Etica & Politica/Ethics & Politics*, vol. 2 (Chungshan Medical University, Taichung, Taiwan and University of Saskatchewan, Saskatoon), Canada, 2004.

³⁵ Shinagawa, Shinryo N., □"The seven tunnels of Japanese medical ethics", *HEC (Health Care Ethics Committee Forum)*, publisher Springer Netherlands, vol. 5, no 1 (Jan.1993) 39-43.

Κριτική βιβλιογραφία

Γενικά

1. *A Bibliographical Guide to the Comparative Study of Ethics*. NY: Cambridge University Press, 1986.
2. Becker, Carl B., *Asian and Jungian Views of Ethics*. USA: ed. by the Uehiro Foundation of Ethics and Education, 1999.
3. Chapple, Christopher Key, *Nonviolence to Animals, Earth, and Self in Asian Traditions*. SUNY 1993
4. Lawton, Clive and Morgan, Peggy, eds., *Ethical Issues in Six Religious Traditions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.
5. ELEVENTH SESSION INTERNATIONAL BIOETHICS COMMITTEE OF UNESCO (IBC), UNESCO Headquarters. Paris (23-24 August) 2004
6. Ζιάκας Δ. Γρ. *Θρησκείες και Πολιτισμοί της Ασίας*. Θεσ/νίκη: εκδ. Κορν. Σφακιανάκη, 2006

Ινδοϊσμός

1. Crawford, S. Cromwell. "Hindu Ethics for Modern Life". In *World Religions and Global Ethics*. S Cromwell Crawford ed. New York: Paragon House, 1989 (5-35).
2. Creel, Austin. *Dharma in Hindu Ethics*. Calcutta: Firma KLM, 1977.
3. Hindery, R. *Comparative Ethics in Hindu and Buddhist Traditions*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.
4. Lipner, Julius J. "The Classical Hindu View on Abortion and the Moral Status of the Unborn". In *Hindu Ethics: Purity, Abortion, and Euthanasia*. Harold G. Coward, ed. SUNY 1989 (41-70).
5. Perrett, Roy W. *Hindu Ethics: A Philosophical Study*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1998.
6. Young, Katherine K. "Euthanasia: Tradition Hindu Views on Abortion and the Moral Status of the Unborn". In *Hindu Ethics: Purity, Abortion, and Euthanasia*. Harold G. Coward, ed. SUNY 1989 (71-130).

Βουδισμός

1. Becker, Carl B., "Buddhist Views of Suicide and Euthanasia". In *Applied Ethics: A Multicultural Approach*. Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey: Prentice-Hall, 1998 (2nd Edition) (615-626).
2. Inada, Kenneth K., "A Buddhist Response to the Nature of Human Rights". In *Moral Issues in Global Perspective*. Christine Koggel, ed. Toronto: Broadview Press, 1999 (22-30).
3. Keown, Damien, "Buddhism and Suicide: The Case of Channa". In *Journal of Buddhist Ethics*, vol. 3 1996.
4. Keown, Damien. "Attitudes of Euthanasia in the Vinaya and Commentary". In *Journal of Buddhist Ethics*, vol. 6 1999.
5. LaFleur, William R., "Abortion, Ambiguity, and Exorcism". In *Journal of Buddhist Ethics*, vol. 5 1998.
6. του ιδίου, "Contestation and Consensus: The Morality of Abortion in Japan". In *Applied Ethics: A Multicultural Approach*. Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey: Prentice-Hall, 1998 (2nd Edition)

(573-584).

7. Baker B Carl., «Japanese Morality: An East/West Dialogue» *California State University*, Fullerton, March 1-3, 1989.
8. *Journal of Religion and Health*, "The view of religions toward euthanasia and extraordinary treatments in Japan", vol. 39, n. 4, Tokyo, December 2000.
9. Shinagawa, Shinryo N., □"The seven tunnels of Japanese medical ethics". In □HEC (Health Care Ethics Committee) Forum, 1993 Jan. 5(1) : 39-43.

Κομφουκισμός

1. Ames, Roger T., "Rites as Rights: The Confucian Alternative". In *Applied Ethics: A Multicultural Approach*. Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey: Prentice-Hall, 1998 (2nd Edition) (90-102).
2. Guo Z, J., "Chinese Confucian Culture And The Medical Ethical Tradition". In *Med Ethics*: Vol. 21, No. 4. Aug. 1995 (239-246).
3. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* (EJAIB), Vol 9 (2) March 1999.
4. Kohn Livia, *Health and Long Life: The Chinese Way*, University of Hawaii Press, 2003.
5. Li, Chenyang, "Confucian Value and Democratic Value". In *Moral Issues in Global Perspective*. Christine Koggel, ed. Toronto: Broadview Press, 1999 (74-81).
6. Qiu, Ren-Zong, □"Chinese medical ethics and euthanasia". In □*Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 1993 Winter 2(1): (69-76). □
7. Του ιδίου, □"Morality in flux: medical ethics dilemmas in the People's Republic of China". □*Kennedy Institute of Ethics Journal*, 1991 Mar 1(1) : (16-27).
8. Tse, Chung M., "Confucianism and Contemporary Ethical Issues". In *World Religions and Global Ethics*. S Cromwell Crawford, ed. New York: Paragon House, 1989 : 91-126.
9. Wei, Xiao, "The Characteristics of Confucian Ethics". In *Morals and Society in Asian Philosophy*. Brian Carr ed., Surrey: Curzon Books 1996 (145-155).
10. Zhang, C., "Historical evolution of Confucianism and its functions", *Journal of Philosophy and Sociology*, Jan. 1988.

Ταοϊσμός

1. Cheng, Chung-ying, "On the Environmental Ethics of the Tao and the Ch'i", in *Applied Ethics: A Multicultural Approach*, Larry May, Shari Collins-Chobanian, and Kai Wong, eds. New Jersey: Prentice-Hall, 1998 (2nd Edition): (151-159).
2. Michael Cheng-tek Tai, "Natural and Unnatural : An Application of Taoist Thought to Bioethics", *Etica & Politica/Ethics & Politics*, 2004, 2 (Chungshan Medical University, Taichung, Taiwan and University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada).
3. Kohn Livia, *Daoism end Chinese Culture*, USA: Three Pines Press, 2001.

Διαδίκτυο

http://www.units.it/etica/2004_2/CHENG-TEK_TAI.htm
<http://www.geocities.com/berserkr1/philosophy.htm>
<http://www.geocities.com/berserkr1/confucius.htm>
www.religioustolerance.org/stats.htm
<http://www.bbc.co.uk/religion/ethics/euthanasia/>
<http://www.religionfacts.com/euthanasia/index.htm>
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m1310/is_2000_Jan/ai_60027956
<http://ccbs.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-ADM/damien.htm>